

INTERNATIONAL

JOURNAL of HUMAN STUDIES

ULUSLARARASI İNSAN ÇALIŞMALARI DERGİSİ

ISSN: 2636-8641

Cilt/VOLUME 6 Sayı/ISSUE 12 Yıl/YEAR: 2023 Alındı/RECEIVED: 11-12-2023 – Kabul/ACCEPTED: 30-12-2023

Bulgaristan Türkleri'nin Duayeni Osman Kılıç ve En Önemli Eseri *The Doyen of Bulgarian Turks Osman Kılıç and His Most Important Work*

Zeynep ZAFER¹

Abstract

Osman Kılıç's (1920-2021) *The Victim of Destiny* (1989) is not the first memoir of Bulgarian Turks, but it is the most comprehensive one ever written. The book is different from the classical memoir genre. Osman Kılıç's work is not limited to revealing his own experiences. It expresses the nearly 100 years of history, culture, way of life and the discrimination and oppression of the Turks living in Bulgaria, where they continue to exist as a minority. On the basis of his family's tragic story, the author broadly discusses the dramatic past of the Turkish community. He presents his own life story as a reflection of

Öz

Osman Kılıç'ın (1920-2021) *Kader Kurbanı* adlı eseri (1989), Bulgaristan Türklerinin ilk hatıratı değildir ancak o güne kadar kaleme alınmış en kapsamlıdır. Kitap, bilinen klasik hatıra türünden farklıdır. Osman Kılıç'ın eseri, kendi yaşadıklarını ortaya koymakla sınırlı değildir. Bulgaristan'da yaşayan Türklerin yaklaşık 100 yıllık tarihini, kültürünü, yaşayış tarzını ve azınlık olarak varlığını sürdürdüğü ülkede uğratıldığı ayrımcılık ve baskılarını dile getirmektedir. Yazar, ailesinin acıklı öyküsünün temelinde Türk toplumunun dramatik geçmişini geniş biçimde ele almaktadır. Kendi yaşam hikâyesini, totaliter

¹Zeynep ZAFER, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Bulgar Dili ve Edebiyatı, zzafer@ankara.edu.tr, Orcid: 0000-0002-3280-1748.

the story of Turkish intellectuals and leaders who struggled to survive under the totalitarian regime. At the center of the narrative is the dramatic past of the Turkish community, which tries to preserve its traditions, customs, religion and language, albeit with difficulty. There is no other book that describes the traditions and customs of the Turks living in and around Shumen in such a detailed and beautiful style. While dealing with the problems of the educational institutions of the Turks, the author, as a teacher and instructor, gives extensive coverage to the official education policy of Bulgaria against this minority. He especially focuses on the military coup that took place in Bulgaria on September 9, 1944 with the help of the Russian Army. He divides the life of the Turks into two parts as before and after the coup and enables us to make comparisons. The oppression of the people in communist Bulgaria is a very important issue that the author emphasizes. He gives a wide coverage to the lawlessness and oppression of the totalitarian system in which he, like many Bulgarians and Turks, was victimized. Osman Kılıç also describes the prison conditions, but he devotes the most to the Belene Labor Camp. Covering over 100 pages, his recollections and comments on the camp are the first detailed source on this subject ever published, including in Bulgaria. The book was published in Bulgaria in 2020 and attracted great attention. This article discusses some of the historical facts about the Bulgarian Turks that Osman Kılıç reveals in *The Victim of Destiny* on the basis of documents and other sources.

Keywords: Osman Kılıç, Memoir, Bulgaria, Turks, Nuvvab, Education, Prisoner.

rejimi ortamında hayatta kalma mücadelesi veren Türk aydın ve önderlerinin hikâyesinin yansımaları olarak sunmaktadır. Anlatının merkezinde güçlükle de olsa gelenek-göreneklerini, dinini, dilini muhafaza etmeye çalışan Türk toplumunun dramatik geçmişi yerleştirilmiştir. Şumnu ve çevresinde yaşayan Türklerin gelenek ve göreneklerini bu kadar ayrıntılı ve güzel üslupla anlatan başka bir kitap yoktur. Yazar, Türklerin eğitim kurumlarının sorunlarını ele alırken Bulgaristan'ın bu azınlığa karşı yürüttüğü resmi eğitim politikasına da bir öğretmen ve hoca olarak geniş yer vermektedir. Rus Ordusunun yardımıyla Bulgaristan'da 9 Eylül 1944'te gerçekleşen askeri darbe üzerinde özellikle durmaktadır. Türklerin hayatını darbe öncesi ve darbe sonrası şeklinde ikiye ayırarak kıyaslama yapmamızı sağlamaktadır. Komünist Bulgaristan'da halka yapılan baskılar, yazarın üzerinde durduğu çok önemli bir konudur. Birçok Bulgar ve Türkün olduğu gibi kendisinin de mağdur olduğu totaliter sisteminin hukuksuzluğuna, baskılarına geniş yer vermektedir. Osman Kılıç, hapisane şartlarını da anlatmış, ancak en geniş yer Belene Çalışma Kampına ayırmıştır. 100 üzerinde sayfa kapsayan kampla ilgili hatıra ve yorumları, bu konuda Bulgaristan'da da dahil olmak üzere o güne kadar yayınlanmış ilk ayrıntılı kaynak niteliğindedir. Kitap 2020'de Bulgaristan'da basılmış ve büyük ilgi görmüştür. Makalede Osman Kılıç'ın *Kader Kurbanı*'nda ortaya koyduğu Bulgaristan Türkleriyle ilgili bazı tarihi gerçekler, belgeler ve başka kaynaklar temelinde ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osman Kılıç, Hatırat, Bulgaristan, Türkler, Nuvvab, Eğitim, Mahkûm.

Giriş

Osman Kılıç (1920-2021) toplam altı kitabın yazarıdır. Bu kitapların çoğunda Bulgaristan'da yaşayan Türkleri ilgilendiren konular ele alınmaktadır. Onlardan ilki ve en kapsamlısı olan Kader Kurbanı adlı hatıratı, Türk azınlığının 1877'den 1980'li yıllara kadar uzanan dönemini kapsayan duygusal ansiklopedisi, küçümsenen ve unutulmaya mahkûm edilen bir topluluğun tarihi hakkında önemli bir kaynaktır. Ayrıca, Bulgaristan Türk toplumunun yaklaşık 100 yıllık geçmişini ve kültürünü ayrıntılı yansıtan başlıca kitaplardandır.

Osman Kılıç Bulgaristan'ın krallık döneminde 1920 yılında Razgrad'a bağlı Kılıçköy'de (Nojarovo) dünyaya gelir. İlk ve orta eğitimini doğduğu köyde ve Razgrad'ta görür. Kuzeydoğu Bulgaristan'ın Şumnu şehrinde bulunan ve Türkçe eğitim veren en iyi öğretim kurumu Medresetün Nüvvab'ın tali ve âli kısmından mezun olur. Çok çalışkan bir öğrenci olup iyi derecede Bulgarca bildiğinden Nüvvab'ın hocaları, tali kısmını tamamlayınca Sofya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde edebiyat okumasını tavsiye eder. Bu fikir okul müdürlüğü ve Baş Müftülüğü tarafından desteklenir. Ancak Bulgar lisesinden mezun olmadığı bahanesiyle² kaydını yaptırmamasına izin verilmez³. Kısa süre Şumnu'da bir Türk ilkokulunda öğretmenlik yaptıktan sonra mezun olduğu Nüvvab'ta ders vermeye başlar. Çalışkanlığı ile hem meslektaş hocaların hem de öğrencilerin saygı ve sevgisini kazanır. Komünist hükümetinin birçok Bulgar siyasetçi ve toplum önderine yönelik gerçekleştirdiği yoğun baskı çerçevesinde Türk toplumunda saygı gören şahıslara karşı sert önlemler alınmaktadır. Hükümetin okulu kapatma projesi kapsamında önce birkaç öğrenci, ardından Nisan 1948'de gelecek vaat eden Nüvvab'ın en genç hocası Osman Kılıç tutuklanır. Uydurma suçlamaları kabul ettirmek için çeşitli işkenceler altında yapılan uzun bir soruşturmadan sonra mahkeme karşısına çıkarılır. Öğrencileri işkence altında verdikleri ifadelerini mahkeme önünde reddeder, istihbaratın büyük çabalarına rağmen iş arkadaşları arasında hiç kimse kendisine karşı uydurma ifade vermez. Buna rağmen idama mahkûm edilir.

Bulgar İstihbaratı, Osman Kılıç'ı vatan haini ve Türkiye casusu olarak ilan eder⁴ ve halk arasında gerçek dışı söylentileri yaymak için büyük çaba gösterir. Şumnu Hapishanesinin "idamlıklar koğuşunda" üç yıldan fazla pranga mahkûmu olarak infazın gerçekleştirilmesini bekler. Yüksek mahkeme, idam cezasını onaylar fakat uzun bir aradan sonra Millet Meclisi Prezidyumu idamı müebbet cezasına dönüştürür. Daha sonra 20 yıla indirilen hapis cezasını, siyasi mahkûm olarak ağır şartlarda 14 yılı aşkın bir süre Şumnu ve Varna hapishanelerinde, Belene Adasının İkinci

²Osman Kılıç ile röportaj, 12. 06. 2020, Ankara. Zeynep Zafer'in özel arşivi.

³ Bulgaristan'da İkinci Dünya Savaşı'na kadar devlete vergi ödeyen Türklerin üniversitelerde okumaları yasaktır. Denklik verilmeyen Türk okullarından mezun oldukları bahanesi ileri sürülse de Bulgar liselerinden mezun olan az sayıda Türk ve Müslümanlara da eğitim hakkı tanınmamaktadır. Bu nedenle varlıklı aileler, çocuklarını 1944 yılından önce Türkiye'de veya yurt dışında okutmuştur. Çok az sayıda Türk, torpil ve rüşvetle Bulgaristan üniversitelerinden mezun olmayı başarmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Хаджъ, Садък, Хасан Ерѐн – От Видин до върховете на тюркологията, Balkanistic Forum, 3/2021s. 253-255. Ayrıca bkz. Стоянов, Валери, Турското население в България между полюсите на етническата политика, Лик, София 1998, s. 71.

⁴Bulgar asıllı muhalifler de Amerika, İngiltere veya Fransa casusu ilan edilerek cezalandırılmaktadır.

Temerküz Kampında, Pazarcık Hapishanesinde, yine Belene Kampında ve son olarak Plevne Hapishanesinde tamamlar. İlan edilen aftan yararlanarak 1962'de serbest bırakılır. 1951'de Bulgaristan'dan sınır dışı edilen ve Ankara'ya yerleşen kızına ve eşine kavuşabilmek için iki buçuk yıl kadar mücadele verir, ağır işlerde çalışarak hasret ve belirsizlik içinde tek başına yaşar. Türk diplomatlarının çabalarıyla Ocak 1965'te Türkiye'ye gelmeyi başarır. TRT Dış Yayınlar Dairesi Bulgarca Masasında sözleşmeli mütercim-spiker olarak çalışır, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olduktan sonra Dışişleri Bakanlığı Birinci Dairesi Balkanlar Bölümü Bulgar Masasına atanır. Her iki ülkede yapılan Türk-Bulgar ikili görüşmelerde tercüman sıfatıyla yer alır. Ülkemizin Belgrad'daki Başkonsolosluğunda iki dönem görev yapar. 1983 yılında emekli olur ve 1984'te kitap yazmaya başlar. İlk ve en önemli eserini, Bulgaristan Türklerinin hayatını, kültürünü, Bulgaristan'da yaşadığı yüz yıllık sıkıntılarını ve acıklı kaderini kendi özgeçmişi temelinde kaleme alarak zorunlu göçün yaşandığı 1989'da yayınlar ve büyük ilgi görür. Doğduğu topraklara, köyüne Türkiye'den giden resmi bir heyetle 46 yıl sonra gider⁵. Yazdığı en önemli eseri Bulgarcaya çevrilerek 2020 yılında Bulgaristan'da basılır. Bir yıl sonra 101 yaşında Ankara'da vefat eder.

Yazar Türk azınlığının durumunu, 9 Eylül 1944'te Sovyet Ordusunun yardımıyla Bulgaristan'da gerçekleşen askeri darbe öncesi ve darbe sonrası şeklinde iki ana döneme ayırarak ortaya koyar. Amaçlarından biri Bulgaristan'ın çarlık sistemi ve komünist sistemi arasındaki farklılıkların altını çizmektir. Osman Kılıç'ın başlangıçta kendi ailesinin 93 Harbi sırasında yaşadıklarını anlatırken gönümüz Kuzeydoğu Bulgaristan Türklerinin savaşta çektiği zorlukları göz önünde serer. Daha sonra ayrıntılı biçimde Deliorman Türklerinin çarlık dönemindeki yaşayış tarzı, gelenek ve görenekleri üzerinde durur. Yönetim ve Bulgar asıllı vatandaşlarının Türklere olan yaklaşımı, Türkçe eğitim konusundaki kanun ve kurallar temelinde cahil bırakma politikalarını aktarır. Osman Kılıç'a göre Türklerin eğitimi önünde duran en büyük engel devlet yardımı yapılmamasıdır: "Krallık dönemi Bulgaristan'ında devlet, Türk ilkokul ve Rüştüyelerine mali destek sağlamamış, bunlar buldukları yerlerdeki Türklerin sağladığı aynı yardımlarla ayakta kalmıştır".⁶ Osman Kılıç'ın anılarını yazdığı sırada Bulgar arşivinden yararlanma imkanına sahip olmadığı halde uygulamalardan yola çıkarak ve yaşadıklarına dayanarak doğru tespitlerde bulunur. Bu durum Bulgaristan'ın demokrasiye geçtiği 1990 sonrası tarihçiler tarafından yazılmış araştırmalarda da doğrulanmaktadır: "Bulgar yöneticiler, Müslümanların özel okullara sahip olma hakkını korurken aslında bu halkın sosyal ve kültürel açısından geride kalmasını sağlamıştır. Bu uygulamasıyla genel Bulgar toplumundan farklı olarak Müslümanları siyaset alanında etkisiz, gelişmeyen bir unsura dönüştürmüştür".⁷

⁵Bkz. Kılıç, Osman – 46 Yıl Sonra Bulgaristan'da. Kutsal Topraklarda Bir Ay, Ankara 2013; Osman Kılıç ile röportaj, 12. 06. 2020, Ankara. Zeynep Zafer'in özel arşivi.

⁶Kılıç, Osman, Yılmaz, Hasan Hüseyin, "Bulgaristan'da Şumnu Şehrinde "Medresetün Nüvvab": 1922-1948" – In: Balkanlarda İslâm, TİKA, 2016, s. 516.

⁷Стоянов, Валери, Турското население в България между полюсите на етническата политика, Лик, София 1998.

Çarlık döneminde Türkçe eğitimi konusunda kaydedilen en büyük ilerleme, Çiftçi Partisi iktidarı sırasında olmuştur. Aleksandır Stamboliyski⁸ hükümetinin çıkarttığı kanunlarla Türk-Müslüman okulları maddi olarak desteklenmiştir. O zamanki adıyla Medresetün Nüvvab'ın açılışı bu dönemde yapılmıştır. Osman Kılıç, Hasan Hüseyin Yılmazla birlikte yazdıkları makalede şu bilgiyi vermektedir: “Müslüman Türk Azınlığının dini ve eğitim ihtiyaçlarını karşılayacak yükseköğretim kurumlarının açılması, İstanbul Antlaşmasına katılan Osmanlı temsilcisi Talat Paşa'nın ısrarlarıyla, bahsedilen antlaşmaya bir ek protokol maddesi olarak eklenmiştir. (...) Din görevlileri ihtiyacını karşılamak için ise “*Medresetün Nüvvab*”; 1919 yılında nizamnamesi hazırlanmış, 1922-23 ders yılında talebe almaya başlamıştır”.⁹ Osman Kılıç'ın son katıldığı Nüvvab okulunun kaliteli öğretim kadrosu sayesinde çok sayıda din adamı ve öğretmen yetiştirilmiştir.

9 Eylül 1944'te gerçekleşen askeri darbeden sonra kurulan halk mahkemeleri aracılığıyla vatandaşlara karşı acımasız bir devlet terörü başlar. Hitler'in emriyle zehirlenmesi sonucunda Ağustos 1943'te vefat eden Çar III. Boris'in kardeşi Prens Kiril Preslavski¹⁰, 3 eski başbakan, 22 bakan, 2 meclis başkanı ve 67 milletvekilinin de aralarında bulunduğu çok sayıda siyasetçi, asker, hukukçu, bilim adamı, toplum önderi olan toplam 2 730 kişi halk mahkemeleri tarafından idama mahkûm edilir¹¹. Bu karanlık ve karışık dönemde on binlerce insan yok edilir. Aralarında çok sayıda Türk ve Müslüman da vardır. Özellikle aydın, din adamı, eğitimci, tüccar, sanayi ve zengin toprak sahipleri, eğitim ve din kurumları komünist iktidarın hedefindedir.

Yeni kurulmuş hükümetin tüm din kurumlarını kapatma projesi çerçevesinde Nüvvab okulu da vardır. Bu nedenle askeri darbeden hemen sonrası Şumnu'daki komünist yetkilileri öğrencileri etkilemeye, yönetmeye başlar. Böylece öğrenciler okul yönetimine ve programa karşı çıkma, derslere boykot etme faaliyetlerine başlar: “Bu arada komünizm Nüvvab'a da sokulmak isteniyor, bu uğurda hummalı çalışmalar yapılıyordu. Komünistler evvela talebeleri şımarttılar.

⁸Bir köy çocuğu olan Bulgar Çiftçi Halk Birliği lideri Aleksandır Stamboliyski (1879-1923), 9 Haziran 1923 tarihinde gerçekleşen askeri darbe sırasında ırkçı VMRO (İç Makedonya Devrimci Örgütü) üyeleri tarafından köyünde gaddarca öldürülmüştür. A. Stamboliyski'nin kısa süren başbakanlığı (6 Ekim 1919 – 9 Haziran 1923) döneminde, Bulgaristan Türkleri ve Müslümanlarının hak ve özgürlükleri konusunda bazı adımlar atılmış, eski baskılar azalmıştır. Ankara Hükümeti ile iyi ilişkiler içinde olan Bulgaristan Başbakanı, Kurtuluş Savaşımıza olumlu yaklaşmış ve özellikle Trakya'daki mücadelede destek vermiştir. Bkz.:

https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%8A%D1%80_%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8
Darbe sonrası tutuklamalar ve sorgular başlamış, idam edenler olmuştur. Aralarında Türklerin de bulunduğu pek çok Çiftçi Partisi yöneticisi veya üyesi üzerinde korkunç baskılar yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Deliorman, Mahmut. Razgrad Mezarlık Hadisesinde Çanlar Benim İçin Çaldı. İst., 1955, s. 90-91.

⁹Kılıç, Osman, Yılmaz, Hasan Hüseyin, “Bulgaristan'da Şumnu Şehrinde “*Medresetün Nüvvab*”: 1922-1948” – In: Balkanlarda İslâm, TİKA, 2016, s. 516.

¹⁰1895 doğumlu Prens Kiril Preslavski (*Cyril Heinrich Franz Ludwig Anton Carl Philipp*) 2 Şubat 1945'te kurşuna dizilmiştir.

¹¹Halk mahkemeleri Aralık 1944 - Nisan 1945 arasında faaliyet gösterir. Çıkarılan emirler sonucunda 28 630 kişi tutuklanmış, 11 122 kişi suçlu bulunmuş, 4 ay içinde 1 305 kişiye müebbet cezası vermek üzere toplam 9 155 kişi mahkûm edilmiştir.

https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BD_%D1%81%D1%8A%D0%B4

Onlara her şeyi vaat ediyorlar, her kötülüğe kendilerini alıştıyorlardı. Esefle kaydetmek isterim ki, talebimizin birçoğu bu badireden kendini kurtaramamıştır. En ziyade şımaranlar sınıfı geçemeyen zayıflar ve sabıkalılarıdır".¹² Gereken ortam hazırlanır. Askeri darbeden birkaç ay sonrasında, 1945'in başında Nüvvab'ın müdürü Ahmed Davud, okulun iki hocası, birkaç öğrenci ve mezunlar tutuklanır. Nüvvab'ın müdürü Ahmed Davud, Türkiye lehine faaliyette bulunacak bir casusluk örgütü kurduğu iddiasıyla Sofya'da, Askerî Mahkemesinde diğer tutuklularla büyük işkenceler altında sorgulanır. Asker olan ve işkencelere dayanamadığı için asılsız ifadeler veren eski bir öğrencisiyle yüzleştirdikleri halde itham edilen suçu kabul etmez. Mucize sonucu idamdan kurtulur ve Rositsa Toplama Kampına gönderilir.¹³

Bulgaristan vatandaşlarına açılan topyekûn savaş halk mahkemelerin kapatılmasıyla son bulmaz. 1947-1949 yılları, Komünist iktidarın ülkedeki muhalifleri ve dini kurumları yok ettiği çok karanlık dönemdir. 6 Haziran 1947'de 23 milletvekiliyle birlikte dokunulmazlığı kaldırılan Bulgar Çiftçi Halk Birliği partisinin lideri Nikola Petkov aynı gün mecliste tutuklanır. Ardından idam cezasına çarptırılır ve 23 Eylül'de asılır.¹⁴ Onunla birlikte çiftçi partisi veya başka parti mensubu birçok muhalif de tutuklanır, idam edilir, hapisle cezalandırılır veya mahkemeye çıkarılmadan Belene veya başka toplama kamına gönderilir.

Bulgaristan'ın karanlık döneminde gerçekleştirilen bu devlet terörünün ikinci dalgasında Türkler ve diğer Müslümanlar da büyük zarar görür. Halka gözdağı vermek için Rusçuk, Şumnu, Sofya ve Burgaz'da aydınlar, Bulgaristan'daki Türkiye temsilciliklerinde tercüman olarak çalışanlar, sermaye sahibi ve toplum önderi olan bazı Türkler tutuklanır ve mahkemeye çıkartılır. Suçsuz olmalarına rağmen aşırı milliyetçilik ve Türkiye hesabına casusluk yapmakla suçlanır, birçoğu ölümle cezalandırılır. Onlardan iki Rusçuklu Türk idam edilir. Bu siyasi baskıların amacı Türkleri sindirmek, Türkçe ve din eğitiminin verildiği okulların kapatılmasına karşı çıkmamalarını sağlamaktır.

Okul hocalarının karşı çıkmasına rağmen, bazılarının üzerinde uygulanan sürekli baskılar neticesinde Nüvvab'ın lise kısmı 1947-1948 eğitim-öğretim yılında çoğu derslerin Bulgarca yapılacağı düz liseye, yüksekokulu ise Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nin Anayasası kabul edilmeden önce kapatılır. Oysa 4 Aralık 1947 tarihli anayasanın 79. Maddesi azınlıklara ana dilde eğitim konusunda şunu öngörür: "Milli azınlıklar, ana dilinde eğitim alma ve milli kültürünü geliştirme hakkına sahiptir; Bulgarca öğrenmek mecburidir".¹⁵

Cezalandırılan Türklerden sadece biri olan genç hoca Osman Kılıç, Bulgar İstihbaratının dikkatini neden çekmiştir? Osman Kılıç'ın eşi Nezihe Hanım, sadece Şumnu ve Deliorman'ın değil Kuzeydoğu ve hatta tüm Bulgaristan'ın Türk ve İslam kültürünün koruyucusu olarak kabul gören

¹²Davudoğlu Ahmed, Ölüm daha Güzeldi. Hatıralarım, Şamil Yayınevi, İkinci Baskı, İstanbul 2013, s. 70.

¹³A.g.e., s. 70-120.

¹⁴https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B2

¹⁵<https://www.parliament.bg/bg/18>

ünlü bir şehir ailesinin kızıdır. Nezihe Kılıç'ın dedesi Hocasâde Mehmet Muhiddin, İstanbul'dan mezun olduktan sonra, Şumnu müftüsü, Sofya müftüsü ve seçimle göreve gelen Bulgaristan'ın ilk Başmüftüsü olmuştur. Babası Mustafa Reşit (Akalin) Ankara Lisesinde son sınıfta okuduğu sıralarda Birinci Dünya Savaşı patlak verdiği için Osmanlı Ordusuna katılmış, Galiçya Cephesi'nde savaşmış ancak Ruslara esir düşmüştür. Yıllar sonra memleketine dönünce Şumnu'daki Türk Ortaokulunda ve Nüvvab'ta öğretmenlik yapmıştır.

Ayrıca, Osman Kılıç 1923'te açılan ve Bulgaristan'ın en eğitimli Türklerin ders verdiği Nüvvab'ın en genç hocasıdır. Bu okulda Sorbonne'de doktora yapmış olan Osman Nuri ve Kahire'deki El-Ezher Üniversitesi mezunu beş yetenekli genç çalışmaktadır¹⁶. Nüvvab, diktatör komünist idaresi tarafından Türk ve Müslümanlar arasında yapılan ateist parti propagandasını engelleyebilecek Türk bilincine sahip Atatürkçülerin ve dindarların yetiştiği eğitim yuvası şeklinde değerlendirilmiştir. İstihbarat, Nüvvab'ı kapatabilmek için Bulgaristan Türklerinin tek lisesini ve yüksekokulunu, hain ve halk düşmanlarının yuvası olarak ilan etmiştir. Osman Kılıç ve beş öğrencisini Türkiye Cumhuriyeti lehine casusluk ve aşırı Türk milliyetçiliği gibi asılsız iddialarla tutuklanarak sorgulanmıştır. Amaç hem öğretim kadrosunu hem halkı korkutarak susturmaktır.

Osman Kılıç ve öğrencileri, Deliorman köylerinden araçlarla zorla Şumnu'ya getirilen Türklerin gözleri önünde yargılanır. Şumnu Adalet Sarayı önündeki meydan ve ana cadde Bulgar ve Türklerle tıklım tıklım doludur. Adliye önünde ve caddede bekleyen şoven Bulgar gençleri, "Halk düşmanlarına ölüm!"¹⁷ sloganını atmakta, elleri arkadan bağlı oradan geçen altı masum Türk gencinin üzerine yürümeye çalışmaktadır. Bu tehlikeli ortamda mahkeme salonunda ve dışarıda bekleyen Türkler, iki günlük duruşmayı¹⁸ salonda veya hoparlörlerden dehşet içinde izlemektedir. Parti devleti, yöre Türkleri arasında korku salarak okullarını engelsiz bir şekilde kapatma zeminini hazırlamaktadır.

Komünist iktidar için Osman Kılıç, güçlü muhalif olarak gördüğü Aleksandır Stamboliyski hükümetinde bakanlık yapmış Hristo Stoyanov, 1930-1931 yıllarında Adalet Bakanı olmuş ünlü Şumnulu avukat Kınço Milanov ve Şumnu şehrinde deri fabrika sahibi Mustafa Tokaliyev gibi tehlikelidir ve yok edilmesi gerekir. Bu nedenle genç hocanın adı, 1948 sonu yapılan yerel seçim arifesinde Şumnu hapisanesinde tutulurken şehrin en önemli yerlerinde şöyle bir karalama afişinde yer almıştır:

¹⁶ Cambazov, İsmail. Osman Kılıç Mahkemesi'nin Perde Arkası. Anılar-Belgeler. Sofya 2010, s.162; Kılıç, Osman, Yılmaz, Hasan Hüseyin, ""Bulgaristan'da Şumnu Şehrinde "Medresetün Nüvvab": 1922-1948" – In: Balkanlarda İslâm, TİKA, 2016, s. 518-522; Davudoğlu Ahmed, Ölüm daha Güzeldi. Hatıralarım, Şamil Yayınevi, İkinci Baskı, İstanbul 2013, s. 57-69.

¹⁷Kılıç, Osman, Kader Kurbanı. YTB Yayınları, Ankara 2023, s. 260.

¹⁸Mahkeme heyeti, Osman Kılıç ve bir öğrenciyi idam, bir öğrenciyi müebbet, 17 yaşında olan Şunu Müftüsünün oğluna 12 ve diğer iki öğrenciyi 8 ve 6 yıl hapis cezası verir.

İLİMİZİN HALK DÜŞMANLARI:

Kınço Milanov, Hristo Stoyanov, Osman Kılıç, Mustafa Tokaliyev¹⁹

O dönemde Nüvvab'ta okuyan ve duruşmayı izleyen İsmail Cambazov, yıllar sonra kaleme aldığı kitaplarında öğrencilerin ve halkın tavrı, mahkeme ile ilgili çok önemli bilgilere yer verir. Osman Kılıç'ın iş arkadaşları ve aralarında kendisinin de bulunduğu öğrencileri üzerinde yapılan baskılara rağmen Şumnu şehrinden hiç kimse olumsuz ifade vermeyi kabul etmez. Hatta şehirde suçsuz altı Türk'e karşı düzenlenen asılsız yargılamaya karşı büyük devlet terörünün baş gösterdiği dönemde protesto girişimlerde bulunulur²⁰. Birinci duruşma arifesinde, gece Nüvvab öğrencileri okulun duvarlarında, dersliklerinde ve kapılarında, yurdun dış cephesinde yazılar asılır. Onlardan üçünde şunlar yer alır:

Yaşasın sevgili hocamız Osman Kılıç!

Osman Kılıç hocamızı ve öğrenci arkadaşlarımızı hemen serbest bırakınız!

Osman Kılıç'a hürriyet, komünist terörüne ölüm!²¹

Deliorman halkı, Osman Kılıç ve öğrencilerine karşı yönetilen asılsız suçlamaların kendisine yönelik olduğu bilincindedir. Deliorman'ın farklı bölgelerinden Osman Kılıç'a destek amacıyla akşamüstü Şumnu'ya akın etmiş olan Türkler polisler tarafından zorla ve silah gücüyle dağıtılır. Buna rağmen mahkemenin görüldüğü 21 Eylül 1948 sabahı İsmail Cambazov, Bulgar bayrağı ve "Osman Kılıç ve öğrencilerine hürriyet!" pankartını taşıyan 15-20 Türkün yolunun silahlı polisler tarafından nasıl kesildiğini hayranlıkla izler.²²

Osman Kılıç'ın yaşam hikâyesi, totaliter rejimi ortamında hayatta kalma mücadelesi veren Türk önderlerinin hikâyesidir. Osman Kılıç ve öğrencilerine karşı organize edilen haksız yargılama, aslında tüm Türk aydınlarına, ülkede Türkçe ve dini eğitim veren tek lise ve yüksekokuluna, Bulgaristan Türklerinin eğitim sistemine, komünist rejimin baskıcı ve kindar siyasetini onaylamayan Türk ve Müslümanların büyük çoğunluğuna karşı gerçekleşir. Bu nedenle Deliorman Türkleri, korkunç manzaraya şahit olmak, korkutulmak için Şumnu'ya zorla götürülmüştür:

Ana caddenin her iki tarafı, kaldırımlar insanla dolu. Türk-Bulgar, genç-ihtiyar, yediden yetmişe kadar bütün halk, sanki dışarıya fırlamış. Hem de mesai günü. Sokakların her tarafına, bilhassa köşe başlarına yerleştirilen hoparlörlerden durmadan yayın yapıyorlar, halkı, mahkeme huzuruna çıkarılan halk düşmanlarını görmek ve işledikleri suçları dinlemek üzere Adliye Sarayı'na davet ediyorlardı. Devamlı tekrar edilen bir anons vardı: "Halk düşmanı Osman Kılıç'ın bandası (çetesi) hak ettiği cezayı bulmak üzere mahkeme huzuruna çıkarılıyor. Halk düşmanlarına

¹⁹Kılıç, Osman, Kader Kurbanı, YTB Yayınları, Ankara 2023, s. 300.

²⁰Cambazov, İsmail. Osman Kılıç Mahkemesi'nin Perde Arkası. Anılar-Belgeler. Sofya 2010, s. 68-70.

²¹A.g.e., s. 70-72.

²²A.g.e., s. 71-74. Bu yazılar, polis fark etmeden önce okuldaki görevliler tarafından kaldırılmıştır.

ölüm!" (...) İğne atsan, yere düşmeyecek kadar büyük bir kalabalık etrafı dolduruyordu. Sanki bütün Deliorman, Şumnu'ya akın etmişti. Bulgar komünistlerine sorarsan, buraya toplanmakla halk hükümeti destekliyordu. (...) Bilmiyorlardı ki, Deliorman'ın en ücra köşelerinden gelen Türkler, derslerini terk edip sınıfları boşaltan ve Adliye önündeki meydana koşan Nüvvab talebesi, sessiz ve manalı bakışlarla, Rus Bolşeviklerinin maşası Bulgar komünistlerini protesto ediyorlar, Bulgar zulmüne lanet yağdırıyorlardı.²³

Uсталıkla kaleme alınmış sorgulama, yargılama ve tutukluluk dönemini yansıtan sayfalar, *Kader Kurbanı* hatıratının en önemli ve etkileyici bölümünü oluşturur. Masum olduğu halde siyasi ve ırkçı nedenler sonucunda ölümle mahkûm edilen Osman Kılıç, bir mucize sonucu darağacından kurtulur ve 14 yılı aşkın bir süre çeşitli hapisanelerde ve Belene Toplama Kampı'nda, çok zor şartlarda hayat mücadelesi verir. Kendisine güç veren, ayakta tutan İslam'a samimi inancı ve Türkiye'ye sınır dışı edilen ailesine kavuşabilme umududur. Osman Kılıç hapiste aralarında Türk ve Müslümanların da bulunduğu birçok eski siyaset adamı, toplum önderi ve muhalifle karşılaşır, onlarla sohbet etme fırsatı bulur. Genç hoca yüksek görevlerde bulunmuş, ünlü yazar ve gazeteci Bulgarlar sayesinde tutuklama ve yargılama nedenini daha net anlar. Kendi kaderi ve Bulgaristan Türklerinin tarihi ve geleceği, iktidarda olan komünist rejiminin gerçek planları gibi konular üzerinde yıllarca düşünür. İktidarın, kendisi gibi Türk önderlerini ve aydınlarını halktan uzak tutarak ya da göçe zorlayarak Türk toplumunda arzuladığı değişiklikleri engelsiz gerçekleştirildiğinin farkına varır. Hapiste birlikte kaldığı Stefan Vilkov gibi bazı Bulgar siyasi mahkûmlar Osman Kılıç'tan övgüyle söz ederler:

Yeni yönetim 1950-1953 yıllarında tüm hapisanelerde bulunan siyasiler arasında en tehlikeli düşmanlar olarak gördüğü kişileri Şumnu Hapishanesine topladı. Onlar arasında Şumnu Dini Okulunun Müdürü²⁴ Osman Kılıç, Türkiye'nin Burgaz Konsolosluğu sekreteri Mehmet Fuat, Yeni Pazarlı ziraat mühendisi Lütfi, Rusçuklu Fethi Abi gibi Türk asıllı toplam 20 kadar dürüst vatandaş ve siyasi mahkûm vardı. Onlardan çoğu ile yakınlaştık ve sonsuza dek arkadaş olduk. Bu kadar yıl sonra, bugün bile onları çok iyi duygularla hatırlarım.²⁵

Osman Kılıç, Temmuz 1962'de hapishaneden çıkar ve yıllarca kavuşma anını hayal ettiği memleketine döner. Özlediği Şerif Halil Paşa Camii'ne sabah namazına gittiğinde, okuduğu, ardından hocalık yaptığı Nüvvab'ı ve öğrenci yurdunu gördüğünde Türklerin yaşadığı şehre, Türk kültürüne, İslam'a verilen zararı kendi gözleriyle tespit eder. Şumnu'nun ileri gelen aydın, din adamı, tüccar, fabrika sahibi, küçük esnaf ve zanaatkâr sınıfından hiçbir iz kalmamıştır. Camii bomboş, imam dışında kendisiyle birlikte cemaat toplam dört kişiden oluşur:

²³Kılıç, Osman, *Kader Kurbanı*, YTB Yayınları, Ankara 2023, s. 259-260.

²⁴Vilkov yanılmaktadır. Osman Kılıç okul müdür değildir.

²⁵Вълков, Стефан. *Отворено писмо на Стефан Вълков до Ахмед Доган*, 26 януари 2010, <https://www.svobodata.com/page.php?pid=2390&rid=35&archive=1> (08.11.2023).

*Şumnu Türk hüviyetini kaybetmiş. Türklerin çoğu, malûm şartlar altında Türkiye'ye göç etmiş. Yerlerine ya Bulgarlar yerleşmiş ya da köylerden gelen Türkler oturmuş. Sokaklarda, tanıdığım simalardan kimseler kalmamış. Evet, o Türk Ocağı sönmüş, tütmüyor. Şerifpaşa'da cemaat yok, Nüvvab ölmüş, talebeyle dolup taşmıyor. İçim burkuldu. Gözlerim doldu. Kendimi tutamadım.*²⁶

Osman Kılıç hapse atılarak Türk toplumundan uzaklaştırılmış, Nüvvab Bulgarca eğitim veren liseye dönüştürülmüştür. 1950-1951 zorunlu göç kampanyasında²⁷ bir kişi dışında Nüvvab'ın tüm öğretmen ve hocaları Türkiye'ye gönderilmiştir. Göçün amacı, eğitimli, saygı gören halk önderi, mal varlığına sahip kişileri "göç" adı altında Bulgaristan'dan uzaklaştırmaktır. Aralarında kayınpederinin de bulunduğu çoğu öğretmen sorguya çekilmiş, işkence ile korkutulmuş ve 15 günlük süreyle vatanlarını terk etmesi istenmiştir. Bu zorunlu göç sırasında din adamı ve öğretmenin yetiştiği Nüvvab'ın lise ve yüksekokul mezunlarının %95'i vatanından kovulmuştur²⁸. Böylece ülkede çok az sayıda Türk dili ve edebiyatı öğretmeni, din uzmanı kalmıştır. Şumnu'da yaşamaya devam eden Nüvvab okulunun tek eski hocası ve meslektaşı, Osman Kılıç'ın Şerif Halil Paşa Camii'nde sabah namazını kılmak için geleceğinden emindir ve bu görüşmeye çoktan hazırlanmıştır:

Ahmet Kemal'e bir baktım, yüzünde elem ve keder, hüzün ve hüsrân okunuyor. Camiden çıkarken, yavaşça bana: "Gel seninle biraz görüşelim, ama burada değil," dedi. Camiden çıktık. O önde, ben arkada yürüyorduk. Cami ile Medrese-i Aliyye arasında bir mezarlık vardı. Şimdi bu yerler parka dönüştürülmüş. Bir gören olmasın ve konuştuklarımız duyulmasın diye Ahmet Kemal, bu parkın içine girdi ve münasip bir yere, yeşil çimenlerin üzerine oturdu. Ben de gelip yanına oturdum. Hâl hatır ve sarmaş dolaştan sonra, cebinden çıkarıp bana 100 Leva verdi ve fısıltıyla denecek kadar yavaş bir sesle, şunları ilâve etti:

"Bunlar sana Deliorman köylülerinin hediyesidir, al."

*Gözlerim yaşardı. Vefakâr Türk köylüsünün, o ağır günlerde, yürütülen bu çetin mücadele içinde gösterdiği bir başka millî dayanışma nişanesi, dedim içimden...*²⁹

Şehirlerde yeşayan Türkler 1950-1951 göçüyle Bulgaristan'dan kovulduğu ve Türk toplumuna büyük zarar verildiği halde Deliorman'ın derinliklerinde bulunan ve güçlkle de olsa gelenek ve göreneklerini, dinini muhafaza etmeye çalışan küçük bir dünya varlığını sürdürmektedir. Altı Türk'e karşı tezgâhlanan Şumnu Mahkemesi, Deliorman ve Bulgaristan Türklerinin toplumsal hafızasında derin bir iz bırakmıştır. Bulgar İstihbaratının Osman Kılıç'a karşı

²⁶ Kılıç, Osman, Kader Kurbanı, YTB Yayınları, Ankara 2023, s. 466.

²⁷ Bulgaristan'ın verdiği nota ile 250 000 kişinin Türkiye'ye alınması istenmiştir. Bilal Şimşir'e göre Bulgaristan'ın baskısı ve dayatmasıyla 1950-1951'de 154 393 kişi ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır. Şimşir, Bilal, Bulgaristan Türkleri (1878-2008), Bilgi Yayınevi, Ankara 2009, s. 224, 227.

²⁸ Cambazov, İsmail, Medreset'ün-Nüvvâb. Anılar-Belgeler. Sofya, 2005. s. 134.

²⁹ Kılıç, Osman, Kader Kurbanı, YTB Yayınları, Ankara 2023, s. 466.

yürüttüğü karalama propagandası sonuçsuz kalmıştır. Komünist Bulgaristan'da yaşayan Türkler, özellikle 1948-1960'lı yılları arasında Osman Kılıç'ı Deliorman'ın kahramanı ilan etmiş, kendisiyle ilgili efsaneler yaratmış ve dilden dile gizlice yaymıştır. Annesini ve kardeşlerini, yakınlarını görmek için Şumnu'dan köyüne otobüsle yolculuk ederken gelişinden haberdar olan insan kalabalığı otobüs duraklarında toplanmış ve kahramanını sessizce selamlayarak dayanışma gösterisi sergilemiştir. İzlediklerinin farkında olan yetişkinler desteğini sadece bakışlarıyla ifade ederken, büyüklerinden efsanelerini dinlemiş öğrenciler, kahramanlarını gururla ve mutluluk içinde işaret ederek “*Bak, görüyor musun, işte bu adam Osman Kılıç!*” diye yüksek sesle ve saf yüz ifadeleriyle Türk halkının önderini kıvanç ve saygıyla karşılamıştır³⁰. Oysa Osman Kılıç kendini bir kahraman olarak değil, kaderin kurbanı şeklinde görmektedir. Hatıratında yer alan olayları kahramanlaştırmaktan çok uzaktır. Anlatıda, derin bir duygusallık, içtenlikle aktarılan insanî bir acı ve üzüntü hakimdir.

Osman Kılıç, *Kader Kurbanı* hatıratını, “*açık hava hapisanesi*” şeklinde adlandırdığı Komünist Bulgaristan'da Türklerin varlığının reddedildiği, Türk adları Bulgar adlarıyla değiştirilmeye başlandığı korkunç 1984 yılında yazmaya başlamış ve Todor Jivkov iktidarının etnik temizlik siyaseti çerçevesinde 360 000'i aşkın Türkün sınır dışı edildiği³¹, acılarla dolu 1989 yılında tamamlamıştır. Bu nedenle hatıratını Türkiye'ye geldiği 1965 yıla kadar yazmış olsa da kaleme aldığı birinci baskısının önsözünde Bulgaristan Türk azınlığının 1980'li yıllarına kadar deva eden sürecini de dile getirmiştir. Sonraki baskılarının önsözlerinde de Türk-Bulgar ilişkileri konusunda fikirlerini paylaşmıştır. Hatıratın 2017 ve 2023 baskılarında ise Türkiye Cumhuriyeti Belgrad Büyükelçiliğinde 1972'den başlayarak yaptığı iki dönem görevi çerçevesinde eski Yugoslavya coğrafyasında yaşayan Türk ve Müslümanların durumu ve son olarak Ermeni teröristlerin Büyükelçimiz Galip Balkar'a³² karşı 9 Mart 1983'te Belgrad'ta gerçekleştirdiği suikastı etkileyici bir şekilde anlatmıştır.

Dar anlamda Bulgaristan'da geniş anlamda ise Balkan coğrafyasında hayatını sürdüren Türk ve Müslümanların tarihinin, gelenek göreneklerinin, sorunlarının ve geleceğe yönelik ümitlerinin vurgulandığı Osman Kılıç'ın *Kader Kurbanı* kitabı, tüm Türk dünyası için özel bir yere sahip ve paha biçilmez değerdedir. Balkanlar'dan Türkiye Cumhuriyeti topraklarına göç etmek zorunda kalan çok sayıda aydın, yazar, din adamı ve toplum önderinin hatıratı vardır. Bu eserler kaybedilmiş topraklarda yaşamış ve yaşamakta olan Türklerin tarihini ortaya koyarken milli hafızasını canlı tutmasını sağlamaktadır. Büyük şairimiz Yahya Kemal, Sofya yolculuğunda Eski Zağra'dan trenle geçerken Hüseyin Raci Efendi'nin *Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*³³ başlıklı eseri için

³⁰Cesaret gösteren bu Nüvab öğrencileri, günümüzde de Şumnu bölgesinin en kalabalık Türk köyü olan Çukurköy'ündendir (Yasenkovo).

³¹Bulgaristan Meclisinin 11 Ocak 2012 tarihinde aldığı kararda Jivkov'un işlediği insanlık dışı suçu “etnik temizlik” şeklinde değerlendirilir. Bkz.: <https://desebg.com/sprocesi/532-q-q->

³²Galip Balkar (30 Ocak 1936-11 Mart 1983).

³³Günümüzde *Zağra Müftüsünün Hatıraları-Tarihçe-i Vak'a-i Zağra* başlığıyla yayımlanmaktadır.

*Türkçe'de bu nesir numunesi ayarında güzel bir parça görmedim.*³⁴ değerlendirmesini yapmıştır. Osman Kılıç'ın *Kader Kurbanı*³⁵, *Tarihçe-i Vak'a-i Zağra* şaheserinden sonra Balkan Türklerinden kaleme alınmış en kapsamlı ve değerli hatıratır.

Osman Kılıç, adını duyurduğu Kader Kurbanı başlıklı büyük eserinden sonra da kalemini bırakmamış hayatının sonuna kadar yazmaya devam etmiştir. Birkaç yıl geçtikten sonra 2008'de *İslamda Sevgi*, 2017'de iki ayrı bölümden oluşan *46 Yıl Sonra Bulgaristan'da. Kutsal Topraklarda Bir Ay*, 2017'de *İslamın İntişarı*, 2018'de *Damlalar* kitaplarını yayınlamıştır. Aynı yıl sunum ve makaleleri, kendisiyle ilgili yazıları toplayarak *Mukaddimeler, Sunumlar, Makaleler ve Hakkında Yazılanlar* adı altında bastırmıştır. Ayrıca Kılıç ailesinden olanlara dağıtmak üzere 2007'de *Kılıçlar Soyağacı* isimli kitapçığını da hazırlamıştır³⁶.

Osman Kılıç'a yönelik propaganda Bulgaristan'da devam etmektedir. Bugün bile eski komünist yetkilerden, tarihçilerden, gazetecilerden, şoven sivil toplum kuruluşu üyelerinden oluşan bazı çevreler Osman Kılıç'ın Türkiye lehine casusluk yaptığı iddiasıyla internet aracılığıyla karalama kampanyaları yürütmektedirler. Bunların başında Komünist Bulgaristan döneminde casus olarak Türkiye'de görevlendirilen, suçüstü yakalanarak ifşa edilen ajan Penö Penev gelmektedir. Verdiği bazı röportajlarda ve bir belgeselde gerçeklere uymayan çok sayıda iddiada bulunmaktadır. Osman Kılıç ve onun gibi çok sayıda Bulgar ve Türk, komünist Bulgaristan'ının uyguladığı devlet terörünün kurbanlarıdır.

Osman Kılıç'ın hatıratında Bulgaristan'da yaşayan Türklerin sesini duymak, bakış açısını hissetmek, farklı tarihi ve siyasi olaylarla ilgili değerlendirilmesini görmek, duygularını ve yaşadıklarını yakalamak mümkündür. Tüm bunları tarih, siyasi, sosyoloji veya kültür alanında yapılan bilimsel araştırmalarda bir arada bulmak imkansızdır. Bu nedenle Kader Kurbanı eseri hala okunmakta ve yayınlanmaktadır.

³⁴Kemal, Yahya, *Çocukluğum Gençliğim Siyâsî ve Edebî Hatıralarım*, İstanbul 2008, s. 148

³⁵*Kader Kurbanı*, 1989, 1992, 2002, 2017 ve 2023 yıllarında yayımlanmıştır. Ayrıca, yazarın 2020 yılında 100 yaşını doldurmuş olması dolayısıyla hatıratı çevrilerek Bulgaristan'da basılmış ve ülkede yaşayan Türk ve Müslüman okuyucularının dikkatine sunulmuştur. Eser, yazarla ilgili internette bunan bazı Bulgar çevrelerinin asılsız iddialarını çürütmektedir. Bkz.: Кълъч, О., Жертва на съдбата, прев. Зейнеп Зафер. София, 2020.

³⁶ Kılıç, Osman, *İslamda Sevgi*, Hora Ofset Matbacılık, Ankara 2008; Kılıç, Osman, *46 Yıl Sonra Bulgaristan'da. Kutsal Topraklarda Bir Ay*, İstanbul 2013; Kılıç, Osman, *İslamın İntişarı*, Öncü Basın Yayın, Ankara 2017; Kılıç, Osman, *Mukaddimeler, Sunumlar, Makaleler ve Hakkında Yazılanlar*, Akademi Basın Yayın, İstanbul 2018; Kılıç, Osman, *Damlalar*, Ziraat Grup Matbaası, Ankara 2018.

KAYNAKLAR:

- Cambazov, İ. (2005). Medreset'ün-Nüvvâb. Anılar-Belgeler. Sofya.
- Cambazov, İ. (2010). Osman Kılıç Mahkemesi'nin Perde Arkası. Anılar-Belgeler. Sofya.
- Davudoğlu, A. (2013). Ölüm daha Güzeldi. Hatıralarım, Şamil Yayınevi, İkinci Baskı, İstanbul.
- Deliorman, M. (1995). Razgrad Mezarlık Hadisesinde Çanlar Benim İçin Çaldı. İstanbul.
- Хаджъ, С. (2021). "Хасан Ерн – От Видин до върховете на тюркологията". Balkanistic Forum, 3/2021 (253-255).
- Kemal, Y. (2008). Çocukluğum Gençliğim Siyâsî ve Edebî Hatıralarım. İstanbul.
- Kılıç, O. (2017). Kader Kurbanı. Cümle Yayıncılık. Ankara.
- Kılıç, O. (2013). 46 Yıl Sonra Bulgaristan'da. Kutsal Topraklarda Bir Ay, İstanbul.
- Kılıç, O., Yılmaz, H. Y. (2016). "Bulgaristan'da Şumnu Şehrinde "Medresetün Nüvvab". 1922-1948", s. 511-544. In: Balkanlarda İslâm, TİKA.
- Şimşir, B. (2009). Bulgaristan Türkleri (1878-2008), Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Стоянов, В. (1998). Турското население в България между полюсите на етническата политика, Лик, София.
- Вълков, С. (2010). *Отворено писмо на Стефан Вълков до Ахмед Доган*, 26 януари 2010, <https://www.svobodata.com/page.php?pid=2390&rid=35&archive=1> (08.11.2023)
- Зафер, З. (2020). В България след 55 години (За мемоарите на Осман Кълъч "Жертва на съдбата"), Електронно списание LiterNet, 25.12.2020, № 12 (253); <https://litenet.bg/publish29/zeinep-zafer/osman-kylych.htm#6a>
- Зафер, З. (2020). "За Осман Кълъч и мемоарите му", - In: Осман Кълъч, Жертва на Съдбата, Издателство "Каралица Маб", София.

Röportajlar:

Osman Kılıç ile röportaj, 12. 06. 2020, Ankara. Zeynep Zafer'in özel arşivi.